

Vahe 6

NGAAHI ALEAPAU NOFO TOTONGI' MO HONO LAISENI 'O E KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API'

TALATEU

Na'e 'oatu 'e he Komisoni' ki He'ene 'Afio', Kingi Siaosi Tupou V, 'enau Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua' 'i he 'aho 28 'o Me, 2011. Na'e fakahoko ha faka'eke'eke 'i he Konga Ua' fekau'aki mo hono fakatau mo lisi atu ta'efakalao 'o e kelekele' 'o ala maumau'i ai 'a e Lao ki he Kelekele, 'a ia na'e lahilahi hono fakafou 'i he 'initaneti'.

Na'e fai ha fakaafe ki ha taha pē na'e uesia 'e ha fa'ahinga alea pehē ke nau tohi mai, pea na'e fakahū mai ai ha ngaahi tohi mei ha kakai 'oku' nau nofo 'i muli mo Tonga ni foki. Na'e fakakaukau'i 'a e ngaahi tohi ko ia na'e fakahū mai' fakataha mo ha ngaahi fakamatala fakamo'oni mei ha kau fakamo'oni na'a nau 'osi fuakava 'i he ngaahi fakataha faka'eke'eke na'e fakahoko 'e he Komisoni'. Na'e 'atā pē ki he kakai' 'a e ngaahi fakamaau faka'eke'eke ni pea na'e fakahoko ia 'i Neiafu, Vava'u pea toki faka'osi ki Nuku'alofa, Tongatapu. Na'e fakahoko 'a e faka'eke'eke ni 'i he vaha'a taimi ko e māhina 'e tolu mei Fepueli ki 'Epeleli 2010. Na'e fe'unga mo e kau fakamo'oni fakakātoa 'e toko 57 na'e fakamatala fakamo'oni' pea na'e fakahū mai mo ha ngaahi fakamo'oni fakahāhā 'e 391.

Na'e meimei nofo taha 'a e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua' ki he ngaahi alea fakakelekele pē 'i Vava'u' he ko e ngaahi fakamatala fakamo'oni' na'e fekau'aki pē mo e kelekele 'i Vava'u. Ko e ngaahi tefito'i palopalemā na'e hā mahino mai mei ai ko hono ngāue'aki 'o e ngaahi aleapau nofo totongi' ki he kelekele 'oku' 'ikai ke 'i ai ha me'a pea pehē foki ki ha ngaahi aleapau lisi fakafāmili 'o lisi atu 'a e kelekele' ia 'o lōloa ange ia 'i he vaha'a taimi 'oku' faka'atā 'i he Lao ki he Kelekele'. Na'e fakahoko 'a e faka'eke'eke fekau'aki mo e ngaahi aleapau ko 'eni' ke vakai'i 'a honau tu'unga fakalao' 'o fakatautu ki he fa'unga fakakelekele makehe 'o Tonga ni'.

'E 'ikai ke toe 'oatu kakato 'i he vahe ni 'a e kakano 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua', 'a ia 'oku 'oatu fakataha mo e Lipooti ni 'i he Fakalahi 6. Ko e taumu'a 'o e vahe ni ke 'oatu 'a e fakamatala fakamuimui taha, fakanounou, fakamamafa'i mo toe vakai'i 'a e ngaahi me'a' ne ma'u' fakataha mo e ngaahi fokotu'u' pea toe fai mo ha laulea ki ai 'o fakataha ki he ngāue kuo fakahoko 'e he Pule'anga' pea mo 'oatu 'a e ngaahi fokotu'utu'u fekau'aki mo e ngaahi me'a ni 'a ia na'e 'omai lolotonga 'a e ngaahi fakataha mo e kakai 'i he Konga Tolu'.

6.1 KO HONO LAISENI MO PULE'I 'O E KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API' MO E NGAahi NGĀUE TU'UAKI 'API'

6.1.1 KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API'

'Oku fakamatala fakaikiiki atu 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua' 'a e fa'ahinga 'o e kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api mo e kau Fakafofonga Komisoni 'oku' nau ngāue 'i he tafa'aki fakapālofesinale fo'ou ko ia 'i Tonga ni na'e kamata 'i Vava'u 'i he konga ki mu'a 'o e senituli ko 'eni'. Na'e kamata'i 'a e fa'ahinga ngāue fakapālofesinale ko eni' 'e ha kau muli 'a ia na'a' nau ngāue'aki ha ngaahi uepisaiti 'initaneti kehekehe pē ke tu'uaki fakatau atu ai ha ngaahi konga kelekele.

'E lava pē ke faka'uhinga'i ha Fakafofonga Tu'uaki 'Api ko ha tokotaha ko 'ene pisinisi ko e alea fakakelekele, 'o tautautefito ki hono fakatau mai mo fakatau atu 'o e kelekele' 'a ia 'oku ne ma'u leva mei ai ha'ane komisoni pe totongi tupu koe'uhi' ko e ngaahi ngāue ko ia 'oku' ne fakahoko'. 'I he'ene pehē, ko e Fakafofonga' ko ha tokotaha 'oku tu'u 'i vaha'a 'o ne fakafehokotaki 'a e tokotaha ma'u 'api' mo e tokotaha 'oku' ne fakatau pe nofo totongi ai'.

Na'e fuofua kamata'i 'i Vava'u 'a e fa'ahinga pisinisi ko eni 'a e kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api' 'e he tokotaha na'e hingoa ko Robert Bryce 'i he 2004/2005. Na'e toki tohoaki'i atu ki mui ni mai pē mo ha kau muli kehe ki he fa'ahinga ngāue ni 'o hangē ko Mr. Neshia Rosic, Mr. Trevor Jefferson mo Mr. Gordon Allison. Na'a' nau fakahoko 'enau pisinisi 'o meimei fakafou pē 'i he 'initaneti' 'a ia na'a' nau 'oatu ai 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e kelekele 'oku tu'uaki' 'o kau ai mo ha ngaahi tā mo ha fakamatala 'o e ngaahi konga kelekele', feitu'u 'oku tu'u ai', taimi 'oku tuku mai' mo e mahu'inga ke totongi'. Na'e fakahangahanga 'a e ngaahi tu'uaki ko 'eni' ke tohoaki'i mai ai 'a e tokanga' 'a e kau muli 'a ia ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku te'eki ke nau 'ahia 'e kinautolu 'a Tonga' ni. Ko e konga lahi 'o e ngaahi fetu'utaki' mo e ngaahi fetohi'aki' na'e fakafou pē ia 'i he 'initaneti' 'i he vaha'a 'o e Fakafofonga Tu'uaki 'Api' mo e tokotaha 'oku ne fakafongā'i'. 'I he taimi 'e ni'ihī 'oku kau mai mo e Fakafofonga Komisoni 'a ia ko ia te ne kumi

ha tokotaha 'oku 'i ai hano kelekele pea ne fakafe'iloaki ia ki he Fakafofonga Tu'uaki 'Api'. Ko e Fakafofonga Komisoni pē ne fe'iloaki mo e Komisoni' ko Mr. Hans Schmeiser.

'Oku fakangatangata pē foki 'a e kelekele 'oku 'ata'atā ke tu'uaki atu 'i Vava'u'. 'I he ngaahi taimi lahi na'e fa'a hoko ia 'o ngāue ha kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api mo e tokotaha Tonga ma'u kelekele pē 'e taha pea ki he konga kelekele tatau. Na'e hoko leva ai ha fe'au'auhi faka'ulia kae tautautefito pē kia Bryce mo Jefferson 'i he tafa'aki 'e taha' pea mo Rosic mo Allison 'i he tafa'aki 'e taha'. Na'a' nau tau'aki fetūkuaki ai 'i he 'initaneti' fekau'aki mo ha ngaahi ngāue kākā mo ta'efakalao 'o nau ngāue'aki 'a e ngaahi uepisaiti kehekehe pea 'i he taimi 'e ni'ihī na'a' nau fehangaaki pē 'o kē.

Na'e 'i ai ha kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api na'a' nau pisinisi kinautolu 'i Tongatapu, kā na'e 'ikai hoko ha ngaahi palopalema ia he'enau ngāue 'o tatau mo ia na'e hoko 'i he kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api 'i Vava'u'. Ko e ngaahi ngāue pehe ni 'i Tongatapu' na'e mei fekau'aki pē ia mo e ngaahi me'a angamaheni pē 'i he ngāue ko eni' 'o hange ko e nofo totongi taimi nounou 'i he ngaahi fale' pe lisi 'o e kelekele pea mo hono fakatau 'o e ngaahi lisi lolotonga'. Na'e 'ikai ke ngāue'aki 'e he kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api ia 'i Tongatapu' 'a e ngaahi aleapau 'oku fakamatala'i 'i he 6.1.3 'oku hā atu 'i lalo'.

6.1.2 KO HONO LAISENI 'O E NGAahi NGAUE TU'UAKI 'API'

'Oku hā 'i he Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2002 pea mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2007 'a e kotoa 'o e fa'ahinga pisinisi 'e lava ke fakahoko 'i Tonga 'a ia 'oku fiema'u ke foaki ha laiseni ki ai. Na'e fiema'u ke tomu'a ma'u 'a e ngaahi laiseni pisinisi ko 'eni' ki mu'a pea toki lava 'e ha taha 'o fakalele ha pisinisi pehē pea na'e fakafo'ou fakata'u ia. Na'e kau 'a e laiseni ki he ngāue tu'uaki 'api' 'i he taha 'o e ngaahi ngāue fakapisinisi 'oku lave ki ai 'a e Lao mo e Ngaahi Tu'utu'uni 'oku hā 'i 'olunga' 'a ia na'e fiema'u ki ai ha laiseni makehe hili hano fakahū atu ha tohi kole ki ai pea totongi 'a e totongi 'oku fiema'u'. Na'e fakafo'ou fakata'u ia ke ngofua ki ha taha 'o fai 'a e ngāue ko ia 'i Tonga ni'.

Na'e 'i ai 'a e fakamo'oni mei a Mrs Sapate Toke, ko e 'Ofisa na'a' ne tokanga'i 'a e Va'a 'i Vava'u 'o e Potungāue Leipā, Fefakatau'aki' mo e Ngaahi Ngāue'anga' (MLCI), fekau'aki mo hono fakahā ange mei he 'Ulu'i 'Ofisi 'i Nuku'alofa' ha tu'utu'uni ke ta'ofi (moratorium) 'a hono toe tuku atu 'o e ngaahi laiseni ki he ngaahi ngāue tu'uaki 'api' 'o kamata ia mei Ma'asi 2007. Na'e fakahoko ngutu ange pē 'a e tu'utu'uni ta'ofi ko eni' 'a ia na'a' ne tauhi pau ki ai 'o 'ikai to e tuku atu ha ngaahi laiseni tu'uaki 'api. Na'e hoko 'a e tu'utu'uni ta'ofi ko eni'talu mei Ma'asi 2007, 'a ia leva na'e 'ikai ke to e tuku atu ha ngaahi laiseni pehē 'e he 'ofisi 'i Vava'u' talu mei he 'aho ko ia'.

Neongo na'e 'ikai ke nau ma'u ha ngaahi laiseni ki he ngāue tu'uaki 'api' 'o hangē ko ia 'oku fiema'u 'e he Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi', na'e hokohoko atu pē 'a e ngāue ia 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api 'i Vava'u' 'o 'ikai ha'anau tokanga mai ki he lao' pea 'ikai foki ke fakahoko ha tautea ia kiate kinautolu. 'Oku hā mahino mai na'e 'ilo'i pē 'e he Potungāue 'oku nau fatongia 'aki hono tuku atu 'o e ngaahi laiseni ko 'eni' na'e 'i ai 'a e tu'utu'uni ta'ofi pea mo e ngāue ta'efakalao 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api' 'i Vava'u' kā na'e 'ikai ke nau fakahoko hano faka'ilo kinautolu koe'uhi ko e ngaahi maumaulao ko ia' 'o hangē ko ia 'oku fakahinohino 'e he Lao'.

Na'e fokotu'u atu 'e he Komisoni' 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua²⁰ ke 'omai 'e he MLCI ha fakamatala mo ha 'uhinga lelei ki he tu'utu'uni ta'ofi na'e fai 'e he Minisitā' ki hono tuku atu 'o e ngaahi laiseni ki he ngāue tu'uaki 'api' 'i Tonga mei Ma'asi 2007, pea mo e 'uhinga na'e kehekehe ai 'a e founga ngāue ki Vava'u' mei Tongatapu.

'I he'ene fakamo'oni 'i he fakamaau faka'eke'eke', na'e pehē ai 'e Sione Vailanu, ko e Tokoni Sekelitali 'o e MLCI, na'e fakahoko 'a e tu'utu'uni ta'ofi ki hono foaki 'o e ngaahi laiseni ki he ngāue tu'uaki 'api' koe'uhi ko e ngaahi alea fakakelekele na'e fakahoko 'e he kau muli' na'e lahi ange ai 'a e pa'anga ia na'a' nau ma'u 'i he tokotaha Tonga 'oku 'o'ona 'a e kelekele'. Neongo 'a e tu'utu'uni ta'ofi', na'a ne kei tuku atu pē 'a e ngaahi laiseni 'i Tongatapu ki he "fale nofo

---

²⁰ Vakai ki he fokotu'u 7.1 i), Vahe 7 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua.

totongi”(house rentals) ‘i hono fakangofua ‘e he’ enau Minisitaa’. Lolotonga ko ia hono tuku atu ‘o e ngaahi laiseni ‘e he MLCI ‘i Tongatapu’, na’e ‘ikai ke nau fakahā ia ki he ‘ofisi ‘i Vava’u’ ‘a ia na’e hokohoko atu pē ‘enau fakahoko hono ta’ofi’ pea ‘ikai tali ‘a e ngaahi kole laiseni kotoa pē ki he ngāue tu’uaki ‘api’.

6.1.3 NGAahi FOKOTU’U ‘I HE LIPOOTI FAKATAIMI KI HE KONGA UA’ MO E NGAahi FAKATONUTONU KI HE LAO’ NA’E KAMATA’I ‘E HE POTUNGĀUE LEIPĀ, FEFAKATAU’AKII’ MO E NGAahi NGĀUE’ANGA’

Na’e fokotu’u ‘e he Komisoni’ ke to e fakakaukau’i ‘e he MLCI ‘a e ‘uhinga, makatu’unga mo e ‘aonga ‘o e tu’utu’uni ta’ofi na’e fakahoko’, ‘a ia na’a’ ne kamata mei Ma’asi 2007 pea hoko ‘o ta’ofi ai ‘a hono tuku atu ‘o e ngaahi laiseni ki he ngāue tu’uaki ‘api’. Na’e totonu foki ke fakapapau’i ‘e he’ enau Minisitaa’ ‘oku ngāue ‘ene Potungāue’ ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2002 ‘i hono tuku atu ‘o e ngaahi laiseni’ pea fakahoko ‘a e tu’utu’uni tatau ki Tonga’ ni kotoa. Na’e fiema’u ke fai foki leva ha ngāue he taimi pē ko ia’ ke fakapapau’i ‘oku ‘oange pea ngāue’aki ‘i Tongatapu mo Vava’u’ ‘a e ngaahi fakahinohino tatau mei he ‘Ulu’i ‘Ofisi’. Pea ‘oku totonu foki ke fakatotolo’i ‘a e ngaahi pisinisi tu’uaki ‘api na’e kei hoko atu ‘i Vava’u’ neongo ‘a e tu’utu’uni ta’ofi’ mo e ‘ikai ke ‘i ai ha’anau laiseni’, kā kuo pau ke fakahoko ia fakataha mo hono fehu’ia ‘o e tu’unga fakalao ‘o e tu’utu’uni ta’ofi’, ‘o fakatatau ki he Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi pe ha toe lao kehe ‘i Tonga.

(i) Ke toe mapule`i ange ‘a hono tuku atu ‘o e ngaahi laiseni ki he ngaahi ngāue tu’uaki ‘api’

Ko e fokotu’u ko ia ‘i he palakalafi c), Vahe 7 ‘o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua’ na’a’ ne fokotu’u ke to e mapule`i ange ‘a hono tuku atu ‘o e ngaahi laiseni ki he ngāue tu’uaki ‘api’. Na’e to e fokotu’u foki ke to e fakalahi ange ‘a e ngaahi fakangatangata’ ‘o hangē ko e fakamo`oni fakaako, taukei, tu’unga ‘o e fakamo’ua’ mo e tu’unga lelei fakaepa’anga’. Ko e mafai ko ia ke tuku atu ‘a e ngaahi laiseni ki he ngāue tu’uaki ‘api’ ‘i he Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi’ na’e foaki ia ki he ‘Ofisa Laiseni Pisinisi’ (Business Licensing Officer). ‘Oku fiema’u ha

ngaahi fakatonutonu ki he lao' ke to e fakalahi ange 'a hono pule'i fakatou'osi 'o e ngaahi fiema'u ke fakakakato 'e ha tokotaha kole laiseni mo e ngaahi tu'unga 'o ha laiseni kuo foaki.

Na'e fakahā 'e Mr. Tatafu Moeaki, ko e CEO ia 'o e MLCI, ki he Komisoni 'i ha fetu'utaki 'imeili ('oku 'oatu fakataha mo e lipooti ni 'i he Fakalahi 22) na'e hili hano to e fakakaukau'i 'e he MLCI 'a e ngaahi nunu'a 'o tautautefito ki Vava'u mei he ngaahi alea fakakelekele 'oku tukuaki'i 'oku fakahoko' pea mo e fiema'u ko ia ha founa totonu ke fakasi'isi'i ai ia', na'e fokotu'u atu ai ha ngaahi fakatonutonu ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2007 ("ko e ngaahi Tefito'i Tu'utu'uni"). Na'e kamata ngaue'aki 'a e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2010 ("Ngaahi Tu'utu'uni fakatonutonu") 'i 'Okatopa 2010. 'Oku kau 'a e ngaahi me'a' ni 'i he ngaahi fakatonutonu 'oku fekau'aki mo e fakamatala' ni:

(a) Fakatonutonu ki he Tēpile 2

'Oku fakalautelau 'i he Tēpile 2 'o e Ngaahi Tefito'i Tu'utu'uni' 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi 'oku fiema'u ki ai ha laiseni pisinisi. Na'e fakahoko ha fakatonutonu 'e ua ki he lisi 'o e ngaahi ngāue fakapisinisi'. 'Uluaki, na'e tamate'i 'a e "Ngaahi ngāue tu'uaki 'api" 'o 'ikai ai ke toe lau 'a e ngaahi ngāue tu'uaki 'api' ko ha ngāue fakapisinisi 'i he Ngaahi Tefito'i Tu'utu'uni' pea 'ikai ai ke ke to e tuku atu 'a e fa'ahinga laiseni pisinisi ko 'eni'. Ua, na'e tamate'i 'a e fakalea ko e "'oku 'ikai 'i ai ha taha te ne fakalele" hili 'a e ngaahi fakalea ko e "Ngaahi ngaue nofo totongi/lisi" 'a ia 'e 'ikai leva ke to e fakangatangata pē 'a e "Ngaahi ngaue nofo totongi/lisi" ki he ngaahi ngāue pehe pē 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha te ne fakalele.

Koe'uhi ko e ngaahi fakatonutonu 'i 'olunga', ko e ni'ihi 'o e ngaahi pisinisi²¹ na'a' nau ngāue'aki 'a e ngaahi laiseni pisinisi ki he ngāue tu'uaki 'api' 'i he kuohili' na'a' nau ngaue'aki leva 'a e laiseni pisinisi ki he ngaahi ngāue nofo totongi/lisi. Na'e fenāpasi 'eni ia mo e founa ngāue 'a e MLCI 'i he kuohili', 'o hangē ko ia na'e fakamatala'i atu 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua'²², 'i hono tuku atu 'i Tongatapu pē 'a e ngaahi laiseni pisinisi ki he ngāue tu'uaki 'api neongo 'a e

²¹ 'O kau ki ai 'a e Mr. Nesha Rosic (Vava'u) mo Mrs. Christine 'Uta'atu's company Pacific Development Ltd (Tongatapu)

²² Vakai ki he palakalafi 2.18 mo e 2.19 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua

tu'utu'uni ta'ofi'. Na'e tuku atu 'a e ngaahi laiseni ko ia' `o makatu`unga ke fakangatangata pē hono ngāue'aki' ki he me'a 'oku anga maheni 'aki 'a ia ko e fale nofo totongi (house rental).

(b) Fakatonutonu ki he Tēpile 3

'Oku tu'utu'uni 'i he Tēpile 3 'a e ngaahi tu'unga ke tuku atu ai ha ngaahi laiseni pisinisi pau, 'o kau ai 'a e laiseni pisinisi ki he hū koloa mei muli'. Na'e fakatonutonu 'a e Tēpile ko 'eni' 'aki hano tānaki atu ha tu'unga ki he nofo totongi/lisi' 'a ia na'e tapu'i ai hano ngāue'aki ki he pisinisi totongi 'a e kelekele'.

'Oku mahino ki he Komisoni' na'e fakahoko 'e he MLCI 'a e ngaahi fakatonutonu 'i 'olunga' ke ta'ofi'aki `a hano ngāue'aki 'e he kau fakafofonga tu'uaki 'api' 'a e "ngaahi ngaue tu'uaki 'api" ki he ngaahi alea ki he kelekele, 'aki hono to'o 'a e ngāue ko eni' mei he lisi 'i he Tēpile 2. Na'e fakangatangata foki mo hono ngāue'aki 'o e ngaahi laiseni pisinisi ki he nofo totongi/lisi', 'a ia na'e ngāue'aki leva ia 'e he ngaahi pisinisi na'a' nau ma'u he kuohili 'a e ngaahi laiseni ki he ngāue tu'uaki 'api', ke 'oua 'e ngāue'aki ia ki he totongi 'a e kelekele'.

Kaneongo ia, kapau 'e 'ikai lava 'e he MLCI 'o fakapapau'i 'oku fai `a e muimui pau, 'oku malava pē ke hoko 'a e fakatonutonu ia ko 'eni' ia ko ha 'faka`ali`ali pē ke hā ki tu'a' ('aki hono liliu 'o e hingoa pe fa'ahinga 'o e laiseni 'oku tuku atu'), lolotonga ia 'oku hokohoko atu pē 'a e ngaahi pisinisi' ia 'i hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api', 'a ia na'e 'ikai ke fakangatangata pē ki he totongi 'a e kelekele. Hangē ko 'eni', ko e kautaha Pacific Development Ltd 'i Tongatapu' 'oku' nau lolotonga ngāue'aki ha laiseni pisinisi ki he ngaahi ngāue nofo totongi/lisi' lolotonga ia 'oku 'ikai fakangatangata pē 'enau ngaahi ngāue ki he ngāue nofo totongi/lisi' 'o e 'api kā 'oku kau atu ki ai hono fakatau atu mo hono fakalelei'i 'o e ngaahi 'api'. Na'e tuku atu foki mo ha laiseni pisinisi ki he ngāue nofo totongi/lisi' kia Mr Nesha Rosic 'i he 2011 ke ne ngāue'aki 'i Vava'u pea na'e 'ikai ke 'ilo 'e he Komisoni' pe kuo fakangatangata nai 'ene ngaahi ngāue' ki he ngaahi me'a 'oku fakangofua 'e he laiseni pisinisi ko ia'.

‘O kapau ‘e ‘ikai lava ‘e he MLCI ‘o muimui`i mo pule`i ‘a e faipau ki he lao’, fakatatau ki he ngaahi fakamo`oni kuo ma`u ‘o a`u mai ki he ‘aho ni’, ‘e kei hokohoko atu pē ‘a e ngaahi pisinisi ia na`a` nau fakahoko ‘a e ngaahi ngāue tu`uaki ‘api’ ‘i he kuohili’ ‘i hono fai ‘a e ngaahi ngāue ko ia, ‘o tautautefito kia kinautolu ‘oku’ nau ma`u ha pa`anga lelei mei ai`. Na`e ‘ikai fokotu`u atu ‘i he ngaahi fokotu`u ‘a e Komisoni’ ‘i he Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua’ ke to`o ‘a e ngaahi ngāue tu`uaki ‘api’ koe`uhi ‘oku mahu`inga `aupito ‘a e ngaahi ngāue ‘oku’ nau fakahoko’ ki he fakalalakaka ‘o e māketi tu`uaki ‘api’. ‘Oku ‘ikai totonu ke tautea`i ‘a e ngaahi pisinisi kuo` nau fakahoko lelei ‘a e ngāue tu`uaki ‘api’ ‘i he founga fakalao koe`uhi pē ko ha ngāue ta`efakalao mo/pē ta`etotonu ‘a ha kau fakafongonga tu`uaki ‘api ‘e ni`ihi. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fakapapau`i aipē ‘e he Komisoni ‘ene fokotu`u ‘i he (ii) ‘i lalo’ ke fokotu`u ha Mafai Fakafonua ki he Tu`uaki ‘Api’ ke ne pule`i, muimui`i pea fokotu`utu`u ha ngaahi tu`unga pau ki hono pule`i ‘a e ngāue ‘a e kau fakafongonga tu`uaki ‘api’.

FOKOTU`UTU 79: KE fakatonutonu ‘a e Tēpile 2 ‘o e Ngaahi Tu`utu`uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi 2007 ke tānaki atu ‘a e “Ngaahi ngaue tu`uaki ‘api” ki he lisi ‘o e ngaahi ngāue fakapisinisi’.

‘Oku totonu ke ngāue vaofi ‘a e ‘Ofisi Laiseni Pisinisi (Business Licencing Office) mo e Mafai Fakafonua ki he Kau Fakafongonga Tu`uaki ‘Api’ ke fakakaukau`i fakalelei ha tohi kole laiseni ki he ngaahi ngāue tu`uaki ‘api’. ‘E lava ke fakahoko ‘eni ‘i hano fekau ‘a e tokotaha kole’ ke ‘uluaki talanoa mo e Ma`u Mafai’ ke ma`u ha tohi fakangofua mei ai ki mu`a pea toki fakahū ‘ene kole Laiseni ki he Ngāue Tu`uaki ‘Api’. `Oku ‘osi ngāue ‘aki ‘e he MLCI ‘a e founga tatau ke vakai`i ‘aki ‘a e “ngaahi fiema`u pau fakapisinisi”. Hangē ko ‘eni, ‘oku fiema`u ke tomu`a ma`u ‘a e fakangofua mei he Sosaieti Lao ‘a Tonga’ ma`a e kau fakafongonga lao’, Potungāue Ngāue’ ki he ngāue langa pea mei he Poate ‘Uhila ‘a Tonga’ ma`a e ngāue faka`uhila’. ‘Oku ‘omai ‘a e ngaahi fiema`u pau fakapisinisi ko eni ‘i he kupu 2 ‘o e foomu tohi kole laiseni pisinisi ‘i he Foomu 1 ‘o e Ngaahi Tu`utu`uni ki he Laiseni Pisinisi 2007, ‘o kau ai mo hono ngaahi fakatonutonu’. ‘E lava ke vakai`i ‘e he Ma`u Mafai’ ‘a e tokotaha kole’ ke fakapapau`i ‘oku fakafiemālie ‘ene fakamo`oni ako’, taukei` mo e ngaahi ngāue he kuohili’ ki mu`a pea` ne poupou`i ‘a e tohi kole’.

FOKOTU'U 80: KE fakatonutonu 'a e Konga 2 'o e Foomu 1 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi' ke t'ānaki atu 'a hono fiema'u ha fakangofua 'i ha tohi mei he Mafai Fakafonua ki he Tu'uaki 'Api 'a Tonga ke 'ave fakataha mo ha tohi kole ki ha Laiseni Ngāue Tu'uaki 'Api'.

Kuo 'osi ngāue'aki foki 'i he kuohili' 'a e ngaahi laiseni kehe kuo faka'asi atu 'i he Tepile 2 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi' ke tokoni'i 'a e ngaahi alea fekau'aki mo e kelekele' hangē ko e laiseni ki he Fakafofonga Komisoni²³. Hangē ko 'eni', na'e 'ikai ke 'i ai ha laiseni 'a Hans Schmeiser ki he ngaahi ngāue tu'uaki 'api', kā na'a' ne ngāue'aki 'e ia 'a e laiseni pisinisi ki he kau Fakafofonga Komisoni 'o 'i ai 'ene kaunga lahi ki hono fakafaingofua'i 'a e ngaahi alea fakakelekele 'oku hā 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua'.

'Oku 'ikai fakakau 'a e kau Fakafofonga Komisoni ia ki he fakangatangata na'e hilifaki 'e he fakatonutonu ki he Tepile 3 'o e Ngaahi Tefito'i Tu'utu'uni' ki he ngaahi laiseni ki he ngāue nofo totongi/lisi'. Ko ia ai', 'e kei lava pē ke ngāue'aki 'a e fa'ahinga laiseni ko 'eni' ke 'tokoni' 'i he ngaahi alea fakakelekele' 'o hangē ko ia na'e fai 'e Hans Schmeiser 'i he kuohili'. Ke 'oua 'e hoko 'eni, 'oku totonu leva ke fakatonutonu 'a e Tepile 3 'o e Ngaahi Tefito'i Tu'utu'uni ke tapu'i hono ngāue'aki 'e he kau Fakafofonga Komisoni 'a e fa'ahinga laiseni ko 'eni' ke fai 'aki 'a e ngaahi alea fakakelekele ta'efakalao. 'Oku mātu'aki mahu'inga aupito 'a hono muimui'i ofi 'e he MLCI, hangē ko ia ne fakamatala'i atu 'i 'olunga', ke fakahoko lelei 'a e Ngaahi Tefito'i Tu'utu'uni', 'o kau ai mo hono ngaahi fakatonutonu'.

FOKOTU'U 81: KE fakatonutonu 'a e Tēpile 3 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi' ke fakaha ai 'a e fiema'u ke 'oua 'e ngāue'aki 'a e ngaahi laiseni ki he kau fakafofonga komisoni ke fakafaingofua'i 'a e ngaahi alea fakakelekele'.

²³ Ngaahi ngaue pisinisi 1.j) 'oku lisi 'i he Tepile 2 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi

(ii) Mafai Fakafonua ki he Tu'uaki 'Api

'Oku fale`i 'e he ngaahi fokotu'u 'i he palakalafi d) ki he g) 'o e Vahe 7 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua' ke fokotu'u ha Mafai Fakafonua ki he Tu'uaki 'Api' ke ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko 'eni':

- (a) tokanga'i, pule'i pea fakahinohino'i kinautolu 'oku' nau ngāue ko e kau fakafofonga tu'uaki 'api;
- (b) muimui'i, pule'i pea fakahinohino'i 'a hono ngāue'aki 'o e 'initaneti' ki he ngaahi alea fakakelekele' 'e he kau fakafofonga tu'uaki 'api kuo laiseni 'i Tonga';
- (c) fakapapau'i 'oku' ikai kau 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api' 'i ha ngaahi alea fakakelekele ta'efakalao pea 'oua te nau 'oatu ha fale'i fakalao kia kinautolu 'oku nau fakafofonga'i' pe kau ma'u kelekele' 'o kapau 'oku te'eki ke nau ma'u ha laiseni ko ha fakafofonga lao 'i Tonga;
- (d) ngaue fakataha mo e Potungāue Fonua' 'i hono fe'ave'aki 'o e fakamatala' ke lava 'o 'ilo 'a e kakai ki ha fa'ahinga aleapau 'oku fekau'aki tonu mo ha konga kelekele.

FOKOTU'U 82: KE fakapaasi ha lao ke fokotu'u ha Mafai Fakafonua ki he Tu'uaki 'Api ke ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia mei he a) ki he d).

6.2 NGAARI ALEAPAU NOFO TOTONGI

Na'e 'ilo 'e he kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api mo e kau Fakafofonga Komisoni muli', 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ia 'oku `oku ala fefakatau`aki 'o hangē ko ia 'i honau ngaahi fonua tupu'anga' pea 'oku tapu`i mo ta'efakalao 'a hono fakatau 'o e kelekele' 'i Tonga'. Na'e ngali mahino na'e 'i ai pē 'a e ngaahi faka'uhinga ia 'a e kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api' ki he lao kelekele 'o Tonga pea na'e ma'u mai ha fakamo'oni 'oku' ne fakahaa'i mai na'a' nau 'oatu ha ngaahi fale'i fekau'aki mo e lao kelekele 'o Tonga 'i he'enau fai `a e tali ki he ngaahi faka'eke'eke mei he kakai na'a' nau fakafofonga'i 'o tatau ai pē pe na'e 'i ai ha tokoni kiate kinautolu mei ha kau loea Tonga pe 'ikai. Na'e tokoni'i foki 'e he kau loea Tonga' 'a e kau fakafofonga ko eni' ke nau kamata ngāue'aki ha ngaahi aleapau ke feinga ke kalofi 'a e ngaahi fiema'u faingata`a 'i he lao kelekele 'o Tonga.

6.2.1 NGAARI TEFITO 'O E ALEAPAU NOFO TOTONGI'

Ko e `uluaki 'i he fa'ahinga aleapau pehē ni ko e Aleapau Nofo Totongi' 'a ia na'e ngāue 'aki 'e Hans Schmeiser mo Gordon Bryce 'o tokoni'i 'e he loea ko Laki Niu. Na'e fakahoko 'a e aleapau nofo totongi' 'i he vaha'a 'o e tokotaha muli na'a' ne fai e fakatau mo e tokotaha Tonga na'e 'o'ona 'a e kelekele', 'a ia na'e loto ai 'a e tokotaha fakatau' ke ne langa ha ngaahi fale 'i he kongā kelekele' 'a ia 'e ma'u ia 'e he tokotaha Tonga 'oku 'o'ona 'a e kelekele' 'i ha 'osi hono langa'. Na'e nofo totongi leva 'a e tokotaha muli na'a' ne fai 'a e fakatau 'i he ngaahi fale ko ia 'i ha taimi lōloa 'i he vaha'a 'o e ta'u 'e 50 ki he 99 pea ne lava pē ke toe fakafo'ou. Na'e 'i ai ha totongi lahi ia ki mu'a ki he tokotaha Tonga 'oku 'o'ona 'a e kelekele, fakatatau ki he aleapau nofo totongi', pea kau atu ki ai mo e totongi komisoni 'a e Fakafofonga Tu'uaki 'Api mo e Fakafofonga Komisoni pea toki 'i ai leva mo e totongi fakamāhina na'e toe si'i ange ki he tokotaha Tonga 'o'ona 'a e kelekele ki he toenga taimi 'o 'ene nofo totongi'. Na'e fakahoko 'a e ngaahi aleapau nofo totongi ko eni' 'o kau ki ai 'a e ngaahi fale 'i he kelekele' mo ia ke toki langa ki ai. 'I he taimi na'e fakahoko ai 'a e aleapau', na'e tu'u `atā pē 'a e kongā kelekele' 'o 'ikai ha me'a 'e tu'u ai.

'Oku hā 'i he Fakalahi 23 'a e sipinga 'o e Aleapau Nofo Totongi na'e fatu 'e Laki Niu pea ngāue'aki 'e Robert Bryce. 'Oku kau ai 'a e ngaahi me'a ni:

- (i) Ko ha aleapau ia 'i he vaha'a 'o e tokotaha 'o'ona 'a e kelekele', hono uaifi' pea mo hono foha lahi', pea mo e tokotaha nofo totongi';
- (ii) Na'e loto 'a e tokotaha nofo totongi' ke ne langa ha ngaahi fale 'i ha ngaahi kongā pau 'i he kongā 'api 'o e tokotaha 'o'ona 'a e kelekele';
- (iii) Hili hono langa 'o e ngaahi fale', na'e hoko leva ia 'o ma'u 'e he tokotaha 'o'ona 'a e kelekele';
- (iv) Na'e tuku atu leva 'e he tokotaha 'o'ona 'a e kelekele' 'a e ngaahi fale ko eni' ke nofo totongi ai 'o fakatautu ki he Aleapau Nofo Totongi';
- (v) Na'e fuofua totongi 'e he tokotaha nofo totongi ha pa'anga lahi, 'i he pa'anga 'Amelika, ki he 'akauni pangikē ne fili ange 'e he fakafofonga' 'i he fakahoko 'o e fakamo'oni hingoa ki he Aleapau Nofo Totongi;
- (vi) Na'e kau 'i he pa'anga ko 'eni 'oku tomu'a totongi' 'a e pa'anga kuo fai ki ai 'a e felotoi ke totongi ki he tokotaha 'oku 'o'ona 'a e kelekele' pea mo e komisoni 'a e fakafofonga';
- (vii) Na'e 'i ai leva mo hā totongi si'isi'i ange fakamāhina 'a ia na'e totongi 'i he pa'anga 'Amelika ki he 'akauni 'a e tokotaha 'o'ona 'a e kelekele';
- (viii) Ko e vaha'a taimi anga maheni 'o e Aleapau Nofo Totongi' ko e ta'u 'e 50 ki he ta'u 'e 99 pea mo e totonu ke toe fakafou'ou pe ko e tuku atu.

6.2.2 TU'UNGA FAKALAO 'O E NGAHI ALEAPAU NOFO TOTONGI

Ko e ngaahi kelekele kotoa na'e fai ki ai 'a e ngaahi Aleapau Nofo Totongi ko 'eni' ko e kongā 'o e ngaahi 'api tukuhau. Ko ia ai, na'e totonu ke fakangatangata 'a hono lisi atu ki he ta'u 'e 20 pea tanaki atu ki ai ha toe fakafou'ou ki ha ta'u 'e 10. Kaneongo ia', na'e pehē 'e he kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api' ia ko e ngaahi aleapau fakataautaha 'eni ia 'a e ongo fa'ahi' pea 'ikai ke uesia 'a e totonu ia ki he kelekele' mo e ngaahi fale'. Na'e kei ma'u pē 'e he tokotaha 'oku 'o'ona 'a e kelekele' 'a e kelekele mo e ngaahi fale 'i ai' pea 'i he'ene pehē ne 'ikai mo'ulaloa 'a

e aleapau' ia ki he Lao ki he Kelekele 'a Tonga, pea 'ikai leva ke fakangatangata ia pe fiema'u ke fou 'i he founa 'oku tu'utu'uni 'e he Lao ko ia'. Ko e me'a pe na'e ha mai na'e loto 'a e tokotaha 'o'ona 'a e kelekele' ia ki ai 'i he Aleapau Nofo Totongi ke nofo 'a e tokotaha nofo totongi' 'i hono ngaahi fale'.

Ko ia ai, ko ha aleapau fakakomēsiale `ata`atā pē `eni ia ki he nofo 'i he ngaahi fale 'a ia 'e faipau pē ki he lao fakakomēsiale anga maheni' pea mo e ngaahi lao 'o e aleapau'. Ko ia ai, na'e fakakikihi'i mai ai na'e 'ikai totonu ke ngāue'aki 'a e lao kelekele ia 'o Tonga' ki he Aleapau Nofo Totongi pea ko ia ai na'e 'ikai totonu ke ngāue'aki ki ai 'a e ngaahi fakangatangata 'i he lao kelekele 'o Tonga'. Na'e 'uhinga leva 'eni na'e 'ikai ke faka'aonga'i 'a e fakangatangata ia ki he ta'u 'e 20 'a hono lisi atu 'o e 'api tukuhau', pe ha kongā 'o ia, ki he Aleapau Nofo Totongi' 'a ia na'e fai ki he vaha'a taimi 'o lahi hake 'i he ta'u 'e 50 koe'uhi na'e 'ikai ko ha lisi 'eni ia 'o ha kongā kelekele. 'Oku 'oatu 'i he Fakalahi 24 ha tohi mei a Laki Niu 'o fakahā ai 'ene fakakaukau fekau'aki mo e Aleapau Nofo Totongi'.

Na'e fakahā foki 'e Laki Niu 'i he'ene fakamo'oni 'i he ngaahi faka'eke'eke 'a e Komisoni', 'a 'ene pehe 'oku ha'isia 'e he Aleapau Nofo Totongi' 'a kinautolu kotoa na'e fakamo'oni hingoa ki ai'. Fakatatau ki he Aleapau Nofo Totongi `oku hā `i he Fakalahi 23, na'e 'uhinga eni ki he tokotaha nofo totongi, tokotaha 'o'ona 'a e kelekele lesisita, hono uaifi mo hona foha lahi. Na'e fakahoko pehē ia koe'uhi ke kau kotoa ki ai 'a kinautolu 'e malava ke nau 'ea hoko'. Na'e fakahā foki 'e Laki Niu 'e ngata 'a e Aleapau Nofo Totongi 'i he taimi 'e mate ai 'a kinautolu 'oku' nau kau ki ai' neongo 'a e kei toe pē 'a e ngaahi ta'u 'oku tohi' 'i he aleapau'. 'Oku pehē 'e he Komisoni' 'oku hoko 'eni ia ko hano taki hala'i 'o e tokotaha nofo totongi' pea 'oku 'ikai ha fakamo'oni pau ke mahino na'e tala ki ai 'a e me'a' ni 'i he taimi na'a' nau fakahoko ai 'a e Aleapau Nofo Totongi pe na'e 'ilo ki he fakangatangata ko 'eni' – ki he taimi 'o e mo'ui 'a kinautolu na'e fakamo'oni hingoa ki he aleapau kae 'ikai ko e ngaahi ta'u 'oku `asi 'i he Aleapau Nofo Totongi'. Na'e totonu ke fakahā mahino 'a e tu'unga mahu'inga ko ia' 'i he aleapau' ke 'ilo'i 'e he tokotaha nofo totongi', 'a ia 'i he taimi lahi 'oku nofo ia 'i ha fonua 'i tu'apule'anga.

'Oku 'i ai ha faka'uhinga ia 'oku kehe 'a ia 'oku pehē ia 'oku 'ikai 'aonga pea ta'efakalao 'a e fa'ahinga Aleapau Nofo Totongi ko eni'. Na'e makatu'unga 'eni 'i he ngaahi tefito'i mo'oni fakalūkufua mo e ngaahi taumu'a 'o e ngaahi lao kelekele 'o Tonga' pea mo hono fakataumu'a ke malu'i 'a e kakai Tonga'. Na'e 'ohake foki mo e ngaahi tu`utu`uni pau 'i he kupu 13 'o e Lao ki he Kelekele'. 'Oku ne ta'ofi heni ha fa'ahinga alea fakakelekele pē 'oku 'ikai faipau ki he ngaahi fiema'u 'a e Lao ki he Kelekele', tukukehe ka fakangofua 'i ha tohi 'e he Minisitā Fonua', pea lau 'oku ta'efakalao 'a e ngaahi alea pehē pea 'oku 'i ai 'a e tautea pa'anga ki ai. Na'e fakahā kakato 'e Kahungunu Barron-Afeaki SC 'a e fakakaukau ko 'eni', 'i ha lipooti na'e fai 'i Tisema 2007 'i he'ene hoko ko e fakafofonga lao ma'a ha ni'ihi na'a' ne fakafofonga'i 'i he taimi ko ia'. Na'e 'oatu 'a e lipooti ko 'eni ki he Pule'anga'. Na'e mahino pē na'e fakahoko 'a e lipooti ko 'eni ki mu'a ia pea toki fokotu'u 'a e Komisoni Fakatu'i ki he Kelekele' mo hono fakanofa 'a Kahungunu Barron-Afeaki ko e Komisiona Fakatu'i. 'Oku 'oatu ha tatau 'o e lipooti ko 'eni' 'i he Fakalahi 25.

'I he lao lolotonga' 'i Tonga, 'oku lau 'a e fale' ko ha koloa makehe pē mei he kelekele 'oku tu'u ai' 'o 'ikai hoko ko ha koloa 'oku pipiki ki ai²⁴. 'E lava ke fa'u ha aleapau 'o foaki ha totonu ki ha fale 'oku tu'u 'i ha konga kelekele kae 'ikai ke foaki ai mo e totonu ki he kelekele ko ia 'oku tu'u ai 'a e fale'²⁵.

'I he'ene pehē, ko e me'a 'oku tonu ke fakakaukau'i 'i hono vakai'i 'a e tu'unga fakalao 'o e fa'ahinga aleapau nofo totongi ko eni' pe 'oku fakangatangata koā 'a e aleapau' ki he fale pē 'o 'ikai kau ai mo e konga kelekele 'oku tu'u ai'. Na'e pehē foki 'e Laki Niu ko e Aleapau Nofo Totongi na'a' ne fa'u' 'oku kau ai 'a e kelekele 'oku tu'u ai 'a e fale' he kuo pau ke te ma'u 'a e totonu ke fou atu 'i he kelekele ke hū ki he fale.

---

²⁴ Kolo v Bank of Tonga (CA unreported, 7 August 1998)

²⁵ Mangisi v Koloamatangi (Unreported Judgement of the 23rd July 1990 Appeal No.11/98)

6.2.3 NGAahi FOKOTU'U KI HA LILIU

Lolotonga 'a e ngaahi fakataha 'a e Komisoni' mo e kakai', na'e sai'ia ange ha ni'ihii 'o e kakai' ke 'oua 'e fakataha'i pea kei tu'u makehe pē 'a e fale' mei he kelekele' 'i he lao' he 'oku fenāpasi ange ia mo e ngaahi 'ulungaanga mo e founga faka-Tonga'. Hangē ko 'eni, 'e lava pē 'e ha tokotaha ia 'o langa ha fale 'i ha konga kelekele 'oku' ne nofo ai ('o tatau ai pē pe na'e fakangofua pe 'ikai), pea kapau 'e hiki pe tuli ia mei he kelekele', 'e lava pē ke ne hiki hono fale' 'o 'alu mo ia kae tuku pē 'a e kelekele'. 'Oku 'uhinga mālie 'a e anga 'o e tu'u 'a e lao' – ke lava ha taha 'o to'o 'a e 'ato, papa mo ha me'a pē 'e lava 'o to'o mei he kelekele' ke faingofua pē ha'anau to e langa 'i ha konga kelekele kehe ke 'i ai ha nofo'anga ma'a honau fāmili'.

Kaneongo ia', na'e tui ha kakai kehe ia 'oku lahi 'a e ngaahi fakakikihi 'oku hoko koe'uhi ko e mavahevahe 'i he lao 'a e ngaahi fale' mei he kelekele'. Hangē ko 'eni', ko hano to'o 'a e fale na'e langa 'e he ngaahi tehina ('o e tokotaha ma'u kelekele 'a ia ko e lahi taha ia' pea ko ia 'oku 'ea') 'i he kelekele fakafāmili, pea hili 'a e mālolo 'a e ongomātu'a' na'e hoko ha fakakikihi mo e 'ea'. Na'e 'i ai ha hoha'a foki mei ha fakafofonga lao 'o pehē 'oku fakata'e'aonga'i 'a e taumu'a 'o e Lao ki he Kelekele, 'i hono fakamavahevahe'i 'o e ngaahi fale' mei he kelekele', ke fakafou 'a e ngaahi me'a kotoa pē kau ki he kelekele' 'i he Minisitā Fonua' ke fakapapau'i 'oku faipau ki he ngaahi fiema'u 'i he Lao Kelekele' pea mo fakangofua 'e he Minisitā'. Na'e 'ikai maa'usia 'a e taumu'a ia 'o e Lao kelekele koe'uhi 'e lava 'e ha kau Siaina ia mo ha ni'ihii kehe pē 'o ma'u ha kelekele 'i ha aleapau ke ngāue'aki ki hano fakalele ha ki'i falekoloa fakatau fakamovetevete, kā 'oku' nau toe ngāue'aki mo pule'i kotoa 'e kinautolu 'a e konga kelekele 'oku tu'u ai 'a e ki'i falekoloa fakatau fakamovetevete'. 'Oku 'oange 'i he aleapau nofo totongi ko eni' ha totonu ki he tokotaha nofo totongi ke ne hu mo pule'i ha kelekele 'o 'ikai toe fakahā, lesisita pe kole ha fakangofua mei he Minisitaa' pe Kapineti'.

'Oku poupou'i foki 'e he Ngaahi Pangikē Fakakomēsiale 'i Tonga' mo e Kautaha ki he Ngaue Komēsiale mo e Ngaahi Ngaue'anga 'a Tonga (Tonga Chamber of Commerce and Industries) ke ngāue'aki 'a e tu'unga 'o e Lao angamaheni 'a Pilitania'. 'I he taimi 'oku fakamavahe'i ai 'a e ngaahi fale' mei he kelekele' 'oku holo ai 'a e mahu'inga fakapa'anga ia 'o e konga kelekele ko

ia' 'i he maketi'. Ko ha kakai fefine pē ha taha pē 'oku 'ikai ke lesisita ai ha 'api ka 'oku ne kole ha'ane mōkisi, kuo pau ke nau feinga ke ma'u ha lisi 'o e kelekele' he 'oku foaki 'i he lisi' 'a e totonu ki he fale' mo e kelekele' fakatou'osi. Ka 'oku faingata'a foki 'a e founga ko ia ki hono ma'u 'o ha lisi, 'a ia 'oku iku 'o toe fakamamafa'i ai 'e he pangikē ia 'a hono to e vakai'i 'o e ngaahi kole mōkisi' pea hako ia ke to e faingata'a ange ai ke ma'u ha mōkisi. 'Oku totonu ke tokoni'i 'i Tonga ni 'a e ngaahi sekitoa 'oku nau tokoni lahi ki he tupulaki 'a e 'ekonōmika' 'o hangē ko e takimamata'. 'E lava pē ke tupulaki 'a e ngaahi sekitoa ko 'eni' kapau na'e `atā ke faka'aonga'i 'e he kakai honau ngaahi 'api' ('o kau ai 'a e kelekele) ke malu'i 'aki ha nō ki ha ngaahi ngāue fakalalakaka'.

FOKOTU'U 83: KE kau fakataha 'i he totonu ki he kelekele' 'a e totonu ki he ngaahi me'a 'oku pipiki ki he kelekele' ('o kau ai `a e ngaahi falenofo`anga').

6.2.4 LESISITA 'O E NGAahi ALEAPAU NOFO TOTONGI

'Oku 'ikai ha tu`utu`uni ia ke lesisita 'a e Ngaahi Aleapau Nofo Totongi' 'i he Potungāue Fonua' pē ke tokanga'i ia 'i he Lao ki he Kelekele 'o Tonga. Ko ia ai, ka fakahoko ha fekumi ki ha konga kelekele 'i he 'Ofisi Fonua' mo 'ene Lesisita', 'e 'ikai hā ai ia pe 'oku lolotonga 'i ai ha aleapau nofo totongi ki he fale 'oku tu'u 'i he kelekele ko ia. Ko e tokotaha pē te ne 'ilo 'a e totonu fakakelekele mahu'inga ko eni' ko e tokotaha 'o'ona 'a e kelekele' mo e tokotaha nofo totongi'. Ko e taha 'o e ngaahi makatu'unga mālohi ki hono fakatahataha'i 'o e ngaahi lesisita 'o e ngaahi me'a fakakelekele kotoa pē ke fakahā ki he Pule'anga mo e kakai 'a e tu'unga totonu mo fakalao 'oku 'i ai 'a e kotoa 'a e kelekele'. 'Oku hoko pē ko e koto kula noa 'a e ngaahi taumu'a tefito 'o e Lao ki he Kelekele' 'i he 'ikai lava ko ia ke fakahoko 'eni' 'i he Ngaahi Aleapau Nofo Totongi'.

Na'e fakaha 'e Dr. Nailasikau Halatuituia, ko e CEO 'o e Potungāue Fonua, ki he Komisoni 'i ha tohi he 'aho 24 Me 2010 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e Potungāue. 'Oku fakapipiki fakataha atu ha tatau 'o e tohi' ni 'i he Lipooti' ni 'i he Fakalahi 26. Na'e mahino ki he Potungāue 'a e aleapau ta'u 5 'o fakataumu'a ki he ngoue 'o hangē ko ia kuo fakahoko mai 'i ha ngaahi ta'u lahi, ka 'oku 'ikai ke nau tali tatau 'a e ngaahi aleapau nofo totongi'. Na'a' ne fokotu'u mai 'oku fiema'u ke fakamatala ke mahino 'a e tu'unga fakalao mo e 'aonga 'o e ngaahi aleapau nofo totongi.

‘Oku mahu’inga ke lesisita ‘a e ngaahi aleapau nofo totongi’, ‘o tautautefito ki he ngaahi alea vaha’a taimi lōloa’, ke ‘ilo ki ai ‘a e kakai ‘i he taimi ‘oku’ nau alea pe fiema’u ai ‘a e konga kelekele ko ia’. ‘E hoko foki ia ke malu’i ai ‘a e totonu ‘a e ongo fa’ahi’ ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he aleapau ko ia’. Kapau ‘e ngāue’aki ‘a e lao angamaheni, ‘oku totonu leva ke fakamafai’i ‘a e Minisitā Fonua’ ke ne tauhi ha tohi lesisita ‘o e ngaahi aleapau nofo totongi ‘a ia kuo fakangofua ‘e he lao’.

6.2.5 NGAahi FOKOTU’U ‘I HE LIPOOTI FAKATAIMI KI HE KONGA UA

Na’e ‘omai ha ngaahi fokotu’u ‘i he palakalafi a) mo e b) ‘o e Vahe 7 ‘o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua ke fakapaasi leva ha lao fakavavevave ki hono fakama’ala’ala, lesisita mo pule’i ‘o e ngaahi aleapau nofo totongi’. Na’e fakakaukau ‘a e Komisoni’ `oku fiema`u `aupito ke fakapaasi ha lao ke pule’i ‘a hono ngāue’aki ‘o e ngaahi aleapau nofo totongi’, ka ‘e ‘ikai lava faka’aonga’i ha lao fo`ou ki ha me’a na’e ‘osi hoko ‘i he kuohili’. Ko e ‘uhinga ia na’e to e fokotu’u atu ai ‘e he Komisoni ki he ngaahi fa’ahi ki he ngaahi aleapau nofo totongi na’e fai `a e sio ki ai ‘i he Konga Ua’ ke nau kumi ‘enau totonu mei he Fakamaau’anga’ he ‘e lava ai ke fakamahino mai ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi aleapau nofo totongi kehekehe ‘oku lolotonga ngāue’aki’ kae tautautefito kapau na’e `i ai ha fakakikihi ‘o hangē ko e alepau kelekele ‘i Nuapapu’, `a ia `oku fai atu `a e laulea ki ai ‘i lalo’.

‘Oku fokotu’u ‘e he Komisoni ke faka`uhinga`i ha aleapau nofo totongi’ ko ha aleapau ke ngāue’aki ha ‘api (kelekele mo e faie) ‘i he vaha’a ‘o e tokotaha ‘o’ona ‘a e ‘api’ mo e tokotaha nofo totongi’, ki ha ngaahi ta’u `oku fakamahino pau. Ko e aleapau ko ‘eni ko ha felotoi ia ke fai ha nofo totongi mo ha ngaahi tu’utu’uni nofo totongi ‘a ia ‘oku ha’isia fakalao ki ai `a e ongo fa’ahi fakatou’osi ‘o fekau’aki mo e malu’i/pooni ‘oku fiema’u ke totongi’, founga ‘e fakahoko ai ‘a e totongi’, ngaahi taimi fanongonongo’, totonu ke nofo fiefia mo ta’ehoha’asi ‘a e tokotaha nofo totongi’, ngaahi tu’unga ki hono puke mo fakafoki ‘o e ‘api’, totonu ‘a e taha ‘o’ona ‘a e ‘api ke hū ki he ‘api’, ngaahi `a`ahi ki he ‘api’, tu’unga lelei ‘o e ‘api’ mo e koloa ‘oku ‘i ai’, malu’i mo e ngaahi totongi mo e fatongia makehe ‘o e ongo fa’ahi’ fakatou`osi.

FOKOTU'U 84: KE fakatonutonu 'a e Lao ki he Kelekele' ke tali 'a e ngaahi aleapau nofo totongi' pea mo hono lesisita'.

6.3 NGAAHI ALEAPAU KEHE 'OKU NGĀUE'AKI 'E HE KAU FAKAFOFONGA TU'UAKI 'API' MO E NGAAHI PALOPALEMA NA'E FAKAHĀ 'I HE LIPOOTI FAKATAIMI KI HE KONGA UA'

6.3.1 Ngaahi aleapau kehe na'e ngāue'aki 'e he kau fakafofonga tu'uaki 'api'

Makehe mei he ngaahi Aleapau Nofo Totongi', na'e to e ngāue'aki foki 'e he kau Fakafofonga Tu'uaki 'Api' ha ngaahi aleapau kehe 'o hangē ko ia `oku fakamatala'i 'i he Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua, Vahe 3, palakalafi 3.13 ki he 3.25.

`Oku to e fakapapau'i aipē 'e he Komisoni' 'ene fokotu'u 'i he 7.1 a), Vahe 7 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua. Na'e fakakaukau 'a e ongo fa'ahi ki he ngaahi aleapau ko 'eni 'e 'oatu ha tu'utu'uni mei he Komisoni ki he tu'unga fakalao 'o e ngaahi aleapau ko 'eni, kā 'oku 'ikai ko e fatongia ia 'o e Komisoni ko 'eni'. Ko e me'a ia 'a e ongo fa'ahi' ke na 'ave ki he Fakamaau'anga'.

Na'e mahino mei he faka'eke'eke' na'e ngāue'aki 'a e ngaahi aleapau ko 'eni' ke kalofi 'a e ngaahi fakangatangata 'o e taimi 'e lava 'o lisi ai ha 'api tukuhau, 'a ia 'oku fakangatangata ia ki he ta'u 'e 20 pea lava ke toe fakalōloa 'aki ha ta'u 'e 10. Ko ia ai, na'e fokotu'u 'e he Komisoni' 'i he 7.1 k), Vahe 7 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua' ke fakakaukau'i 'e he Pule'anga' ke hiki hake 'a e lahi 'o e ta'u 'e lava ke lisi ai ha 'api tukuhau. 'Oku toe 'i ai 'a e lau ki he me'a tatau 'i he Vahe 3 'o e Lipooti' ni.

6.3.2 Ngaahi Aleapau 'i he Motu ko Nuapapu'

Ko e palopalema lahi taha na'e fehangahangai mo e Komisoni' lolotonga 'a e ngaahi faka'eke'eke' ko ha alea fakakelekele fekau'aki mo e 'api ko Houmatoka 'i he motu ko Nuapapu 'i Vava'u, 'a ia na'e pau ke fakalalahi ai ha fepakipaki 'i he Aleapau Nofo Totongi 'a Bryce mo Schmeiser mo e Aleapau Lisi 'a Rosic mo Allison. 'Oku fakamatala'i kakato 'a e me'a' ni 'i he Vahe 4 'o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua.

Na'e fokotu'u 'e he Komisoni' ko e founga pē 'e lava ke solova ai 'a e palopalema' ko ha hopo ke fakahoko fakalelei, pea' ne toe fakapapau'i ai pē 'ene fokotu'u 'i he 7.1 h), l) mo e j), Vahe 7

‘o e Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua’. Na’e fakatefito hono fai `a e ngaahi fokotu’u’ ko ‘eni’ ke fai ai ha ngāue ki he ngaahi palopalema na’e ta`aki hake ‘i he faka’eke’eke’ koe’uhi ko e ngaahi alea fakakelekele ‘i Nuapapu’.

‘E lava ‘e he lao’ ‘oku fokotu’u atu `i `olunga ke fakatonutonu mo fakamahino ‘a e tu’unga fakalao ‘o ha ngaahi aleapau pehē ‘i he kaha’u’, ka ‘oku ‘ikai lava ke ngaue’aki ha lao fo’ou ki ha me’a kuo ‘osi hoko (‘o fakatatau ki he Konisitūtone ‘o Tonga) pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fiema’u ai ke fakahoko ha hopo ‘i he fakamaau’anga’ ‘i he ngaahi aleapau ko ‘eni’. Koe’uhi ‘oku ‘ikai ha lau pau ‘a e lao’ ki he ngaahi tefito ko eni’, kuo pau ke fai ha tu’utu’uni ‘a e fakamaau’anga’ ki he aleapau na’e fakahoko’, ki he tu’unga fakalao ‘o e Aleapau Nofo Totongi’, ki he tu’unga fakalao ‘o e aleapau na’e fakahoko ki mui ai’ mo e lisi kuo fakangofua ‘e he Pule’anga’ pea pehē foki ki he fu`u pa’anga lahi kuo `csi ma’u ‘e he tokotaha ‘o’ona ‘a e kelekele’. ‘Oku ‘ikai ko e fatongia ia ‘o e Komisoni’ ke fai ha tu’utu’uni pe fakakaukau ki he me’a ni’. Ko e lelei taha’ ke tuku ia ki he mafai ‘o e Fakamaau’anga’.

‘Oku fakatokanga’i foki ‘e he Komisoni kuo te’eki pē ke fakahoko ‘e he Pule’anga’ mo ‘ene ngaahi Potungāue fekau’aki `oku kaunga ki ai ha me’a ke fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi fokotu’u’ ni.

(i) Potungāue Fonua – Fakatotolo ki hono lesisita ‘o e konga ‘api ko “Houmatoka” mo e lesisita mo hono fakamālohi’i ‘o e ngaahi kavieti’

Na’e fokotu’u atu ‘e he Komisoni’ ke fakatotolo’i ‘e he Pule’anga’ ‘a e puipuitu’a kakato ‘a hono lesisita ‘o e hingoa ‘o Piea Fe’aomoeata’ ‘i he Tohi Lesisita Kelekele ‘o fekau’aki mo e konga kelekele ko Houmatoka²⁶ ‘i he motu ko Nuapapu ‘i Vava’u ‘i he ‘aho 29 ‘o Sune 2007, lolotonga ‘oku kei mo’ui ‘a ‘ene tamai ‘a ia na’e lesisita ai ‘i he Tohi Fakamo’oni Ma’u ‘Api (Deed of Grant), pea mo e kaunga ki ai ‘a e Kōvana Le’ole’o ‘i he taimi ko ia’, Tu’a Taumoepeau pea mo e ‘ōfisa fai lesisita kelekele ko Makafililia Mafi, ‘o kau ki ai mo e me`a na’a’ fai pea mo ‘ena fakangofua ‘a e kole lisi L9 ‘a e Escape Vava’u Ltd mo e Island Real Estate Ltd ‘i he ‘aho tatau.

---

²⁶ Vakai ki he Vahe 4, Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua

Na'e fokotu'u foki 'e he Komisoni ke fakamālohia pea fakahoko 'e he Potungāue Fonua' 'a hono fatongia kau ki hono lesisita mo fakamalohi'i 'a e ngaahi kavieti'²⁷. Na'e makatu'unga eni 'i hono fakahā 'e he Sekelitaki ki he Potungāue Fonua' ko hono lesisita pē ha kavieti 'oku' nau ('a e Potungāue) ta'ofi leva 'a e ngaahi alea mo e ngaahi tohi kole kotoa 'oku fekau'aki mo e konga kelekele', kā 'oku 'ikai ke nau pule'i 'a e ngaahi fale pe ngaahi ngāue pe ngaahi langa 'i he konga kelekeleke'.

Na'e fai ha faka'eke'eke mei he Komisoni' ki he Potungāue Fonua 'i Siulai 2011 ke fakahā mai pē ko e hā ha fa'ahinga ngāue kuo nau fai ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni' pea mo e ngaahi fokotu'u kehe 'oku fekau'aki mo e Potungāue' 'i he Lipooti ki he Konga Ua'. Na'e fakahā mai ki he Komisoni' 'e Mr. Salesi Fotu, na'e Sekelitali Le'ole'o ki he Potungāue Fonua, Savea, Ngaahi Koloa Fakaenatula & 'Atakai, 'i he 'aho 15 'o Siulai 2011 kuo 'osi fakatokanga'i 'e he Potungāue' 'a e ngaahi fokotu'u' (vakai ki he Fakalahi 20). Na'e 'ikai ke ne 'omai ha fa'ahinga fakamatala pe 'oku 'i ai ha ngāue kuo fai ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u 'a e Komisoni'. Na'e tatau pē mo e 'ikai ke fakahā mai 'i he fakamatala fakamuimitaha mei he Potungāue' 'i he 'aho 6 'o Ma'asi 2012 (vakai ki he Fakalahi 21) pē kuo to e fai ha ngāue ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u ko 'eni'.

(ii) POTUNGĀUE NGĀUE – langa te'eki ma'u ha fakangofua ki he langa

Na'e fakapapau'i 'e he Komisoni' mei he faka'eke'eke' na'e fai 'e Gordon Allison ha ngāue langa 'i Nuapapu ka na'e te'eki ke ne ma'u ha fakangofua ki he langa' mei he Potungāue Ngāue'²⁸. Na'e fokotu'u 'e he Komisoni' ke muimui'i 'eni 'e he Potungāue Ngāue' pea 'omai 'a e 'uhinga na'e fakangofua ai ke hokohoko atu hono langa 'e Gordon Allison 'a e ngaahi fale 'i he Motu ko Nuapapu' neongo 'a e te'eki ke ne ma'u ha fakangofua ki he langa' 'o hangē ko ia 'oku tu'utu'uni 'e he lao'. 'Oku a'u mai pē ki he 'aho ni kuo te'eki ma'u ha fakamatala mei he Potungāue Ngāue 'o kau ki he me'a' ni.

6.3.4 FAKA'AONGA'I 'O E 'INITANETI'

²⁷ Vakai ki he fakamatala 'i he 4.24 ki he 4.28, Vahe 4, Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua

²⁸ Vakai ki he fakamatala 'i he 4.29, Vahe 4, Lipooti Fakataimi ki he Konga Ua

Kuo 'ilo'i foki 'e he Komisoni 'a e mālohi mo`oni ko ia `o e 'initaneti' pea mo hono fatongia tefito ko ia 'i hono tokoni'i 'o e 'fakatau' 'o e kelekele' mo e ngaahi aleapau nofo totongi' 'o tautautefito pē ki he kau muli nofo 'i tu'apule'anga.

Kuo pau ke fai ha ngāue ke pule'i 'a e ngaahi tu'asila 'initaneti 'oku lau `oku' tu'uaki fakatau atu ai 'e he kau fakafofonga' 'a e kelekele 'i Tonga'. Kapau kuo lesisita 'a e ngaahi uepisaiti pehē 'i he mafai ki he ngaahi totonu ki he ngaahi 'ilo (intellectual property) 'a Tonga 'o kau ai ha ngaahi tu'asila 'initaneti pau – 'e faingofua leva ke pule'i ia. Kaneongo ia, kapau 'oku lesisita 'a e ngaahi uepisaiti ko ia 'i he mafai 'o ha ngaahi fonua kehe, 'oku fiema'u leva ke fai ha fengāue'aki fakavaha'apule'anga ke fakamafai'i 'a hono pule'i mo/pe tamate'i 'o e ngaahi uepisaiti 'oku' nau tala `oku' nau fakatau atu pe alea 'i he ngaahi kelekele 'i Tonga'.

'I he taimi pē 'e ma`u ai ha Fakafofonga 'oku' ne fai ta'efakalao ha aleapau ki he kelekele/aleapau nofo totongi pe ha fa`ahinga pisinisi fekau`aki mo ia 'i Tonga, 'o tatau ai pē pe 'oku fakahoko ia mei Tonga pe 'ikai, 'e tuku atu leva 'a e ngaahi uepisaiti ko ia 'i he ngaahi uepisaiti faka'ofisiale 'a e Pule'anga Tonga mo ha ngaahi faipulusi 'initaneti kehe kuo fakamafai'i 'o fakahā ai 'oku' nau ngāue ta'efakalao mo 'ikai fakamafai'i 'e he Pule'anga Tonga'.

'Ikai ia ko ia pē, kā 'e lava ke 'ilo 'a e fonua ko ia na'e lesisita ai 'a e ngaahi uepisaiti' pea 'e lava ke fai ha kole Fakapule'anga ke tāpuni 'a e ngaahi uepisaiti ko ia' 'i ha Tu'utu'uni Fakapule'anga. 'e lava ke fakahoko 'i he levolo faka-Minisitaa' pe ko ha tu'utu'uni Kapineti. 'E lava foki ke ngāue'aki ha ngaahi founa kehe 'e he Pule'anga Tonga' 'i he fonua ko ia'. 'Oku mahu'inga ke feinga 'a e Pule'anga' ke fai ha ngaahi aleapau tau`aki kau ki ai (reciprocal) mo ha ngaahi fonua lahi te nau poupou'i 'a hono mapule'i 'o e ngaahi ngāue kākā ta'efakapotopoto pehē fekau'aki mo e kelekele.

'E fiema'u 'e he ngaahi fonua muli 'e ni'ihi ha ngaahi Tu'utu'uni Fakamaau'anga, 'a ia 'e lava 'o ma'u 'i Tonga ni 'i ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Lahi' ke tāpuni ha ngaahi uepisaiti pau mo/pe tamate'i ha fakamatala pau pea mo fakapapau'i 'e 'ikai to e hokohoko atu 'e he

uepisaiti' 'a e ngāue ko ia'. 'E lava leva ke fakafetu`utaki 'a e ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga' ki he ngaahi fonua kehe 'a ia 'oku nofo ai 'a kinautolu ko 'eni 'oku' nau alea fakakelekele 'o maumau ai 'a e lao' pea mo kole ke fai ha ngāue kiate kinautolu.

'Oku tuai 'aupito 'a e faka'alakalaka 'o e sivilivi'i ko 'eni `a e 'initaneti' 'i Tonga ni 'e he Pule'anga Tonga' he 'oku kei kamakamata pē 'a e ngāue ia ko eni'. 'Oku lahi ha ngaahi lao mo ha ngaahi tu'utu'uni fakangāue fekau'aki mo e 'initaneti' 'oku te'eki ke fa'u pea 'oku fiema'u ke fai ha tokanga ki ai. Ko hono ola', `oku 'ikai ha founga pule'i lelei, tu'utu'uni pe sivilivi'i 'o e ngaahi me'a 'i he 'initaneti'. 'Oku kei kamakamata mo vaivai pea si'isi'i mo kei ma'ulalo `a hono fakalalakalaka `a e `ataakai faka`initaneti `i Tonga pea si`i fau 'a e fakangatangata mo hono le`ohi fakalelei.

'Oku fiema'u ke fa'ufa'u 'e he kau ma'u mafai 'i he Pule'anga 'o Tonga' ke kamata 'a e ngaahi founga 'oku lava ai ke 'ikai ngata pē 'i hono ta'ofi pe sivi'i 'a e kakano 'o e ngaahi uepisaiti' kā ke tokanga'i foki 'a e hū fakafo'ituitui ki he 'initaneti', 'o hangē ko e me'a kuo hoko fekau'aki mo e kau fakafofonga kelekele 'i Vava'u' pea pehē foki ki ha fakafofonga kelekele ko Robert Bryce 'a ia 'oku fakalele pisinisi he taimi ni 'i Fisi 'o alea pe mei ai fekau'aki mo ha ngaahi kelekele 'i Tonga kae 'ikai ha'ane ngofua mei he Pule'anga' pe ngaahi laiseni ke fakahoko ia.

Kaneongo ia, 'o kapau 'e fiema'u ke ta'ofi pe fakangatangata ha fa'ahinga uepisaiti, koe`uhi ke `ata ki tu'a 'oku fiema'u ke fanongonongo ia 'e he Pule'anga' pea 'ai ke 'ilo 'e he kakai 'a e tu'asila uepisaiti' mo e 'uhinga hono fakangatangata, ta'ofi pe sivi'i'. 'Oku mahu'inga ke fakapapau'i 'e he Pule'anga' 'oku 'ata ki tu'a hono fakahoko 'o e fakangatangata ko ia' ke fakapapau'i 'e kei ma'u 'a e falala 'a e kakai' mo e ngaahi tefito totonu ke tau'ataina 'a e fefakatau'aki pea 'oua na'a fakangatangata pe ta'ofi ta'e'uhinga 'a e ngaahi tau'atāina ke lea'.

'Oku fiema'u ke fakamahino'i pea fa'ufa'u ha lisi 'o e ngaahi maumau lao 'i he 'initaneti' pea ke kau ai 'a e ngāue fakapisinisi fekau'aki mo e kelekele 'i Tonga' kae te'eki ai ke ma'u 'a e ngaahi fakangofua mo e ngaahi laiseni 'oku tu`utu`uni 'e he Pule'anga'. 'E lava ke fakakaukau'i ke to e

tanaki atu mo ha fakangatangata ke ta`efakalao hano to e tu`uaki atu ha kelekele ke fakatau pe lisi pe nofo totongi `i ha tu`asila `initaneti `oku `ikai ke `i ai ha mafai ki ai `a e Pule`anga`. `E hoko ha fakangatangata pehē ke lava ai `e Tonga `o malu`i mo fakahoko lelei `a hono ngaahi lao makehe ki he kelekele`. `Oku fiema`u ke fokotu`u `e he Pule`anga` ha `iuniti `initaneti ke nofo tāfataha pe ki hono pule`i mo hono fakangatangata `a e ngaahi ngāue faka`initaneti` `o fakatatau ki he Ngaahi Lao `o Tonga`.

FOKOTU`U 85: KE fokotu`u `e he Pule`anga ha `iuniti `Initaneti ke nofo tāfataha ki hono fakamatala`i, malu`i mo tauhi `a e ngaahi tu`utu`uni mo e fatongia tefito `o e polokalama `initaneti `a Tonga. Ke ne fakahoko ha ngaahi talite tau`aki kau ki ai (reciprocal right treaties) te ne tokoni`i `a Tonga `i hono pule`i mo fai tu`utu`uni ki he ngaahi ngāue faka`initaneti `o kau ai mo e ngaahi alea kau ki he kelekele `i Tonga`.

FOKOTU`U 86: KE kumi ha fakapa`anga ke fakahoko `aki `a e ngaahi fokotu`u lalahi `oku `oatu `e he Komisoni. `E lava ke ma`u ha tokoni fakapa`anga mei he ngaahi fonua kaunga`api hangē ko Nu`usila mo `Aositelelia `a ia kuo `osi fokotu`u pea lele lelei ai `a e Ngaahi Mafai Fakafonua ki he Tu`uaki `Api, fakataha mo ha poupuu tokoni faka-Pule`anga.

6.3.5 FAKAMALOHI`I `O E LAO`

`Oku totonu ke fakahoko fakalelei `a e lao lolotonga` mo ha toe lao fo`ou `e fa`u koe`uhi ko e ngaahi fokotu`u `i he lipooti` ni. Na`e hā mei he Konga Ua `o e faka`eke`eke` `a e `ikai malava lelei `e he MLCI `o fakamalo`hi`i ke ngāue lelei `a e ngaahi lao `oku` ne pule`i` mo fai tu`utu`uni ki he ngaahi laiseni pisinisi` pea mo hono fakalele`. `Uluaki, na`e `ilo`i lelei pē `e he OIC `i Vava`u `oku ngāue ta`elaiseni pē `a e kau fakafofonga muli tu`uaki `api`, kā na`e `ikai fai ha me`a ke ta`ofi `aki kinautolu. Na`e kole tokoni `a e MLCI ki he Potungāue Polisi `i Siulai `o e 2011 ke fakatotolo`i `a e ngaahi tukuaki`i `o Mr. Trevor Jefferson pea kole foki ke nau fakakaukau ke to`o `ene uepisaiti` mei he `initaneti` koe`uhi ko `ene maumau`i `a e Lao ki he Ngaahi Laiseni Pisinisi`. `Oku kei fakatatali pē`a e MLCI ki he Potungāue Polisi ki ha ola `o e fakatotolo`. Ua, na`e `ilo`i lelei pē `e he Potungāue Ngāue` `oku fakahoko `e Gordon Allison ha ngāue langa `i he motu ko Nuapapu` kae te`eki ke ma`u ha fakangofua ki he langa`.

Na'e 'i ai ha hoha'a 'a e kakai lolotonga 'a e ngaahi fakataha' 'o hā mai ai 'a e ngaahi ongo kovi mo ta'efalala ki he kau muli ko 'eni', 'a e kau fakafofonga tu'uaki 'api'. Ko e anga 'a e sio 'a e kakai ko e kau fakafofonga tu'uaki 'api ko 'eni' 'oku' nau fakatau mo alea ta'efakalao ki he kelekele 'o Tonga pea 'oku fiema'u 'e he kakai ke ta'ofi kinautolu kapau ko e mo'oni 'oku' nau kau 'i hano alea'i pe fakatau atu ta'efakalao 'o e kelekele'. Na'e 'i ai foki mo e hoha'a koe'uhi 'oku tu'uaki atu 'e he kau fakafofonga kelekele' ha ngaahi motu iiki, matātahi, kelekele 'i he tofi'a 'o e Tu'i' pe ha ngaahi kelekele 'a e kau ma'u kelekele taautaha' kā 'oku 'ikai ke nau 'ilo ki ai pe fakangofua 'e kinautolu 'oku 'onautolu 'a e kelekele ko ia'.

Na'e to e 'ohake 'a e palopalema ko 'eni' 'i ha fakataha 'a e Komisoni' mo e Kau Fakafofonga 'o e Kakai ki he Fale Alea koe'uhi ko e ngaahi hoha'a ki he ngaahi palopalema 'i Vava'u na'e tupu mei ha kē koe'uhi ko e fa'ahinga aleapau tatau kau ki he kelekele 'i he taimi 'oku hoko ai 'a e kau muli' ko ha kau fakafofonga. Kuo a'u ki ha tu'unga 'oku meimei hoko faka'aho pē 'a e ngaahi palopalema ko 'eni'. Na'e 'omai foki ki he Komisoni ha ngaahi tukuaki'i 'o ha ngaahi tā mo e kaiha'a ka ko e fatongia ia 'o e Minisitā Polisi'.

'Oku mahino foki, makehe mei he ngaahi fakamo'oni na'e fakamatala ngutu mai 'i he ngaahi fakataha mo e kakai', na'e si'isi'i 'aupito ha ngaahi fakamo'oni fakapepa na'e ma'u mai kau ki he ngaahi tukuaki'i pehe ni. Kaneongo ia', ko hono mo'oni na'e toutou 'ohake 'a e ngaahi hoha'a ko 'eni' 'i he ngaahi fakataha mo e kakai pea 'e ha ni'ihi fakataautaha lolotonga 'a e ngaahi faka'eke'eke 'i he Konga Ua', pea 'oku pou pou lahi ia ki he ngaahi fakakaukau ko eni mei he Komisoni'.

'I hono paasi pe 'o ha lao, 'oku totonu ke fakamālohi'i kakato ia ke lava 'o ma'u ai ha ola lelei. 'Oku fiema'u ke mahino pea mamafa 'a e ngaahi tautea 'oku hilifaki ki he kau alea fakakelekele 'oku' nau maumau lao' ke ta'ota'ofi ai 'a e faihala'.

